

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Психолого-педагогічний факультет  
Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

«До захисту допущено»

Реєстраційний № \_\_\_\_\_

Завідувач кафедри \_\_\_\_\_

« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 20 \_\_\_\_ р.

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПІДЛІТКАМИ,  
СХИЛЬНИМИ ДО НАСИЛЛЯ, В УМОВАХ КРИЗОВИХ  
ЯВИЩ**

Кваліфікаційна робота  
студента IV курсу групи СП-19  
психолого-педагогічного факультету  
спеціальності 231 Соціальна робота

**Меркулова Дмитра Сергійовича**

Керівник:

**к.п.н., доцент Василюк Т.Г.**

Оцінка:

Національна шкала \_\_\_\_\_

Шкала ECTS \_\_\_\_\_ Кількість балів \_\_\_\_\_

Члени комісії \_\_\_\_\_

(підпис)

(прізвище та ініціали)

\_\_\_\_\_

(підпис)

\_\_\_\_\_

(прізвище та ініціали)

\_\_\_\_\_

(підпис)

\_\_\_\_\_

(прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2023

## **ЗАПЕВНЕННЯ**

Я, Меркулов Дмитро Сергійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності.

Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікацій. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти і науки України.

Захист кваліфікаційної роботи відбудеться «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2023 року об \_\_\_ годині на засіданні екзаменаційної комісії з атестації здобувачів вищої освіти із спеціальності 231 Соціальна робота, освітньо-професійної програми «Соціальна робота».

Адреса: Навчальний корпус №4 Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Героїв АТО, буд., 79А.

***Науковий керівник:***

кандидат педагогічних наук, доцент

**Василюк Тамара Григорівна**, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету.

***Рецензент:***

кандидат педагогічних наук, доцент

**Шимко Ія Миколаївна**, завідувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету.

## ЗМІСТ

	Стор.
<b>ВСТУП</b> .....	5
<b>РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ПРОБЛЕМИ ПІДЛІТКОВОГО НАСИЛЬСТВА</b>	9
1.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження	9
1.2. Підліток, схильний до насилля, як об'єкт соціально-педагогічної діяльності	14
1.3. Соціально-педагогічні умови зниження підліткового насильства в умовах закладу освіти	19
Висновки до першого розділу	26
<b>РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗНИЖЕННЯ ПІДЛІТКОВОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ</b>	27
2.1. Сучасне кризове становище життєдіяльності підлітків	27
2.2. Роль закладу освіти у зниженні підліткового насильства	33
2.3. Програма зниження підліткового насильства	38
Висновки до другого розділу	40
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	42
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	44
<b>ДОДАТКИ</b> .....	47

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** В сучасних умовах України, кризові ситуації та соціальні проблеми є частим явищем, що ставлять під загрозу здоров'я та благополуччя молоді. Однією з таких серйозних проблем є підліткове насильство. Саме тому заклади освіти усіх рівнів мають докладати максимум зусиль для попередження, а у разі виявлення подолання підліткового насилля та агресії.

Одним з важливих напрямків у подоланні підліткового насильства є соціально-педагогічна робота з підлітками, які схильні до насильства. Це означає створення спеціальних програм та заходів, які допоможуть таким молодим людям зрозуміти шкідливі наслідки насильства та здійснити перехід до мирного спілкування та поведінки.

Важливим аспектом дослідження є аналіз стану підліткового насильства в Україні, його основних причин та наслідків. Також буде проаналізовано соціально-педагогічний підхід до роботи з підлітками, які схильні до насильства, на основі різних теоретичних підходів, що дозволить узагальнити інформацію та розробити ефективні рекомендації для соціальних педагогів та інших фахівців, які працюють з даною категорією підлітків.

Проблема підліткового насильства не нова. На різних етапах розвитку різних галузей науки робилися спроби виявити причини підліткового насильства та виокремити умови подолання цього деструктивного явища. Педагоги, психологи, соціологи, медики і навіть філософи вже багато років шукають відповідь на питання як саме подолати агресію в юнацькому віці.

Так, сьогодні проблемою підліткового насильства у психолого-педагогічній площині займаються М. Асанова, Б. Ворник, І. Грабська, Н. Зинов'єва, В. Оржеховська, І. Зверєва, І. Іванова, А. Капська, Л. Тюття, В. Шахрай та інші.

Підліткове насильство проаналізовано в працях зарубіжних науковців: Р. Геллеса, Є. Меллібруди, Г. О'Браєна, Р. Хілла, Д. Фінкельхора,

М. Фрідмана, М. Штрауса. Серед вітчизняних науковців треба зазначити таких як: А. Бова, О. Бойко, Т. Голованова, А. Йосипів, О. Костенко, Л. Міщик, І. Трубавіна.

Активно розробляється означена проблем соціологами, зокрема у роботах Т. Парсонса, Р. Мертона, Р. Арона, М. Вольфгана, Ф. Феракутті, І. Гоффмана, Н. Лумана, М. Фуко, Е. Гіденса та інших.

Також проблему насилля досліджують і філософи, серед яких М. Бахтін, М. Бубер, В. Зеньківський, В. Малахов, С. Франк та ін. Вони розглядають це явище як прагнення однієї людини або соціальної групи нав'язати свою думку, свій спосіб життя іншим членам суспільства.

Дослідження проблеми підліткового насилля має велике значення для відновлення миру та стабільності в суспільстві, адже підліткове насильство може мати серйозні наслідки не тільки для жертв, а й для всього суспільства в цілому. Тому важливо розробити ефективні методи роботи з підлітками, які схильні до насильства, щоб запобігти подальшому поширенню цього явища та допомогти підліткам знайти конструктивні способи вираження своїх емоцій та розв'язання конфліктів.

Окрім того, дослідження підліткового насильства в Україні та ефективних методів роботи з підлітками, які схильні до насильства, в умовах кризових ситуацій, може мати важливе значення для розвитку соціальної педагогіки та інших наук, що займаються проблемами молоді. Діти та підлітки є майбутнім будь-якої країни, тому важливо забезпечити їм належну допомогу та підтримку в складних життєвих ситуаціях.

Зважаючи на складні кризові умови життєдіяльності зокрема дітей та молоді у сучасній Україні, вважаємо за потребу розробити програму подолання підліткового насилля в умовах закладу освіти, саме тому акцент дослідження спрямовано на соціально-педагогічну діяльність як чинник попередження проявів агресії, насильства та інших негативних явищ серед здобувачів освіти. Тож, тему дослідження **«Соціально-педагогічна робота з**

**підлітками, схильними до насилля, в умовах кризових явищ»** вважаємо актуальною та такою, що потребує поглибленого вивчення.

**Мета дослідження:** теоретично дослідити проблему підліткового насильства та визначити соціально-педагогічні умови роботи з підлітками, схильними до насильства.

**Завдання дослідження:**

- 1) З'ясувати поняття «криза» у науковій літературі;
- 2) визначити основні причини виникнення агресивної поведінки серед підлітків;
- 3) дослідити типи, види та форми домашнього насильства;
- 4) запропонувати методичні рекомендації соціальним педагогам і батькам підлітків, які опинились у кризовій ситуації.

**Об'єкт дослідження:** сучасне кризове становище України.

**Предмет дослідження:** соціально-педагогічні умови зниження підліткового насильства.

**Методи дослідження:**

- *теоретичні* (порівняльний аналіз джерел; систематизація, узагальнення, порівняння і зіставлення різних поглядів на аспекти досліджуваної проблеми; аналіз теорії і практики, досвіду професійної діяльності працівників психологічної служби в системі освіти тощо);
- *емпіричні:* кількісні (анкетування, опитування, тестування), якісні (бесіда, інтерв'ю, моніторинг);
- *статистичні* (статистична обробка кількісних і якісних даних).

**Гіпотеза дослідження** полягає в припущенні про те, що зниження рівня підліткового насилля в умовах закладу освіти стане можливим за таких умов:

- систематичний моніторинг здобувачів освіти на предмет виявлення відхилень від норми поведінки;
- комплексна соціально-педагогічна робота профілактичного характеру;

- індивідуальна робота з підлітками «групи ризику».

**Практичне значення** дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані у професійній діяльності соціальних педагогів та інших педагогічних працівників, батьків у вигляді запропонованих методичних рекомендацій, а також можуть бути використані керівниками закладів освіти задля організації та проведення підвищення кваліфікації працівників по роботі з учнями «групи ризику».

**Структура й обсяг дослідження.** Структура роботи обумовлена її метою, завданням, об'єктом і предметом. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.



## РОЗДІЛ 1.

### АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ПРОБЛЕМИ ПІДЛІТКОВОГО НАСИЛЬСТВА

#### 1.1. Категоріально-понятійний апарат дослідження

Ключовим питанням нашого дослідження є: як захистити підлітка від насилля в умовах кризи? Та перш ніж на нього відповісти потрібно дати відповідь на поточні запитання. Такі як:

- Що таке соціально педагогічна робота?
- Хто такий підліток?
- Що таке насильство?
- Що таке криза та кризова ситуація?

У сучасній соціально-педагогічній практиці та теорії часто можна помітити неконсистентне або несвідоме використання термінів «соціально-педагогічна діяльність» та «соціально-педагогічна робота». Ці терміни можуть мати схожі значення, але не є повністю ідентичними.

Аналіз наукових педагогічних та соціально-педагогічних досліджень вказує на те, що більшість вчених, таких як І. Зверев, О. Безпалько, С. Григор'єв, М. Галагузова та інші, використовують діяльнісний підхід і аналізують поняття "соціально-педагогічна діяльність" та "соціально-педагогічна робота" у контексті поняття "діяльність" як філософської, соціологічної та психологічної категорії. Вони наводять різні класифікації форм та типів діяльності та приходять до висновку, що предметом соціально-педагогічного дослідження має бути соціальна діяльність, оскільки і соціально-педагогічна діяльність, і соціально-педагогічна робота є різновидами соціальної діяльності.

Вчені розглядають соціальну діяльність як сукупність соціально значимих дій, які здійснюються суб'єктом діяльності у різних сферах та на

різних рівнях організації суспільства з метою задоволення потреб щодо підтримки життєзабезпечення та діяльнісного існування особистості.

Зміст і структура соціальної діяльності визначається соціальним замовленням, соціальними проблемами, соціокультурними особливостями середовища та знаходить своє відображення в соціальній політиці держави [1].

Соціально-педагогічна діяльність – професійна діяльність, що має на меті забезпечення сприятливих умов для соціалізації, повного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально-прийнятних способів життя людини.

Соціально-педагогічна робота – це вид професійної діяльності, який здійснюється в соціальній установі з метою забезпечення впливу на конкретний об'єкт, який потребує підтримки, розвитку або відновлення в соціально схвалених формах життєдіяльності.

Соціально-педагогічна діяльність спрямована на розвиток та соціалізацію особистості, тому має високий рівень адресності та спрямованості на індивіда. Це робить її однією з гуманних професій, де відносини між соціальним педагогом та клієнтом мають важливе значення. Гуманність як моральна якість відображає взаємини, засновані на взаєморозумінні, повазі та турботі про добробут та розвиток особистості.

Етичні принципи є невід'ємною частиною соціально-педагогічної діяльності, оскільки вона вимагає дотримання певних цінностей під час взаємодії з клієнтами. Ці принципи формалізовані в Етичному кодексі фахівців у сфері соціальної роботи і мають бути дотримувані під час практичної роботи.

Основними правовими документами для реалізації соціально-педагогічної діяльності є:

- Загальна декларація прав людини
- Декларація прав дитини
- Конвенцією про права дитини
- Конституція України.

Підліток – це особа, яка перебуває в перехідному віці між дитинством та юністю. Однак, офіційно встановлені критерії та межі підліткового віку можуть відрізнятися в залежності від країни, культурних та національних особливостей, а також статі.

Перехідний вік від дитинства до зрілості, який називається підлітковим, є складним для самої дитини та її оточення. Цей період супроводжується інтенсивним і нерівномірним розвитком організму, змінами в особистісній сфері та розумінні самого себе та світу. Підлітки потребують самоствердження, рівноправного та довірливого спілкування з ровесниками та дорослими. Фізіологічний та статевий розвиток викликають статевий потяг, перші переживання, зацікавленість та закоханість.

Під час перехідного періоду від дитинства до дорослості, організм підлітка проймає наступні фізіологічні зміни:

- Статеве дозрівання, яке супроводжується змінами у тілі хлопців та дівчат, такі як збільшення розмірів статевих органів, поява волосся на різних частинах тіла та інших змін.
- Ріст і формування кістково-м'язової системи.
- Підвищення м'язової міцності та еластичності.
- Іноді можуть виникати тимчасові порушення кровообігу, напруження серцевої діяльності, підвищення артеріального тиску та інші прояви збудження.
- Нервова система ще не повністю сформована, інтенсивні зовнішні подразники можуть спричинити стан збудження або загальмування.

У соціально-психологічному житті підлітка також відбувається багато змін:

- змінюються активності, інтереси, потреби, бажання та мотиви підлітка;
- підліток стає менш підкореним дорослим, які раніше мали на нього вплив;
- може виникати опір, непослух, протест, впертість, негативізм, замкненість або грубість з боку підлітка, особливо відносно дорослих;

- характеристичними є емоційна нестійкість, підвищена вразливість та необ'єктивне сприйняття дійсності;
- змінюється система стосунків зі світом;
- підліток відчуває себе дорослим і формує самосвідомість, самооцінку та мотиваційну сферу;
- прагне до досягнення ідеалів та максималізму;
- з'являється потреба у самоствердженні, отриманні авторитету та зайнятті належного місця серед однолітків;
- провідною діяльністю стає міжособистісне спілкування з дорослими та ровесниками, суспільно корисна праця та навчання;
- спостерігається активний пізнавальний розвиток особистості.

Підлітки є відмінною соціально-психологічною та демографічною групою молодих людей зі своїми унікальними настановами, поглядами, цінностями, правилами, нормами та стилем поведінки, які формують специфічну субкультуру.

Насильство – це умисне використання фізичної сили або значного впливу, яке може бути здійснене або загрозою здійснення, спрямоване проти себе, індивідуальної особи, групи людей або спільноти, що може призвести до тілесних ушкоджень, смерті, психологічних травм, порушень розвитку або збитків, або є високим ризиком їх виникнення.

Зараз науковці використовують типологію насильства, яка базується на способах насильницьких дій, і включає в себе такі види насильства, як фізичне, сексуальне та психологічне (емоційне) насильство.

Фізичне насильство включає в себе будь-які дії, спрямовані на навмисне заподіяння тілесних ушкоджень або болю іншій особі. Це також може включати примусові дії з метою змусити людину зробити щось проти своєї волі. Крім того, до фізичного насильства можна віднести введення обмежень, заборон та порушення прав і волі людини.

Психологічне насильство проявляється у різних особистих формах, таких як відокремлення від сім'ї, друзів, загрози застосування насильства,

приниження гідності, лайки та образи, ігнорування, знуцання, заподіяння душевних страждань, формування почуття безпорадності та страху, зниження самооцінки, обвинувачення в психічній нестабільності, створення штучних ситуацій, щоб спонукати одного з членів родини відчувати себе ненормальним.

Сексуальне насильство охоплює будь-які дії, що включають у себе змушування до сексуальних дій, такі як нав'язування сексуальних дотиків, примус до сексу або здійснення будь-яких інших сексуальних дій проти волі особи.

Криза – це стан, коли людина не може успішно функціонувати у звичному середовищі та зіткнулася зі складною ситуацією, що вимагає від неї вирішення проблем. Під час кризи, людина переживає значну фізичну та психологічну напругу, намагаючись впоратися зі стресовими факторами. Залежно від того, як успішно людина зможе подолати кризу, вона може адаптуватися до нової ситуації або ж її стан може погіршитися, що може призвести до зриву у виконанні її життєвих функцій.

Кризи можна поділити на дві категорії: психологічні, які виникають внаслідок внутрішніх змін в особистості, та зовнішні кризи, які походять від зовнішніх подразників, таких як переїзди, війни, революції або катастрофи.

За визначенням О. Амбрумової, кризовою називають ситуацію, коли людина зіштовхується з перешкодою в реалізації важливих життєвих цілей і коли вона не може впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів, динаміка якої розвивається за двома напрямками:

- Особистісні кризи - внутрішні конфлікти, які виникають на основі характерологічних особливостей особистості. Вони з'являються першими, незалежно від зовнішньої ситуації, і тільки потім впливають на зміну форм поведінки та спілкування людини, що може призводити до погіршення зовнішньої ситуації та перетворення її в конфліктну або стресову.

- Ситуаційні кризи – виникають як наслідок дії низки негативних зовнішніх факторів, які психологічно травмують людину і діють на базі неявно працюючих захисних механізмів її психіки та низької толерантності до емоційних навантажень. У співвідношенні травмуючої ситуації, травми та кризи можна підкреслити таке.

Психотравмуюча ситуація може бути початковим етапом утворення травми, але не завжди веде до кризи. Травма може виникнути не тільки в результаті ПТС, а й через інші причини. Криза може виникнути не лише як результат травми, але і через інші фактори, які перешкоджають реалізації життєвих цілей і вимагають зміни в поведінці та мисленні.

## **1.2. Підліток, схильний до насилля, як об'єкт соціально педагогічної діяльності**

Підлітковий вік є важливим періодом в житті кожної людини, коли відбувається зміна з дитинства до дорослості. На цьому етапі життя підлітки можуть стикатися з різними проблемами, зокрема з насильством. В наш час ця проблема стає все більш актуальною, тому що підлітки часто стають об'єктом насильства, як жертвами, так і виконавцями. Саме тому, питання профілактики насильства серед підлітків є важливим напрямом соціально-педагогічної діяльності.

У цьому контексті необхідно розглядати фактори, які сприяють насильству серед підлітків, визначати причини такої поведінки та шукати шляхи подолання цієї проблеми.

Видатний психолог А. Адлер, вважає, що підлітковий вік є кризовим етапом розвитку особистості, який може бути важким як для самого підлітка, так і для інших людей. Фізична нестійкість, складні характеристики, які ускладнюють спілкування, емоційна незрілість та несприятливі соціальні умови - ці фактори ризику роблять цей вік ще складнішим.

За А. Адлером, агресія – це форма реактивної поведінки, а не вроджений психологічний феномен, який не залежить від досвіду та ставлення індивіда до життя. Він вводить нове поняття агресії - почуття неповноцінності, яке може виникнути в результаті дефектів, слабкості та безпорадності людини і долається за рахунок виникнення та зміцнення почуття влади. І хоча спочатку боротьбу за владу А. Адлер розглядав як прояв агресивності (подолання перешкод, боротьба за виживання, самовдосконалення та самоствердження), пізніше він відмовився від ідеї агресивних прагнень на користь прагнення до влади. Він пояснює насильницьку та агресивну поведінку як прагнення до домінування та самоствердження.

З аналізу літератури можна виділити дві стратегії інтерпретації та трактування агресії та насильства.

Перший науковий підхід розглядає агресію як "генетичну властивість", яка притаманна людині від природи (К. Лоренц, З. Фрейд).

Другий підхід розглядає агресію як соціально обумовлене явище, яке виникає в результаті культурних трансформацій, а також розглядає насильство як наслідок фрустрації (Берковіц Л., Зильман Д.), як результат соціального навчання (А. Бандура).

Важливо зазначити, що агресія і насильство є соціальними явищами, які еволюціонують від міфу до трагедії, від всезагального до організованого насильства в працях Е. Дюркгейма, М. Мосса, Р. Жирара, Ж. Делеза. Концепція насильства стає частиною соціально-політичної і антропологічної практики ХІХ-ХХ ст. в дослідженнях Ж. Сореля, К. Маркса, К. Манхейма.

Більшість дослідників визнає, що агресія - це дія або поведінка, спрямована на завдання шкоди іншій особі або об'єкту. Оцінити особисту нахильність до агресії досить складно, тому що доступні для спостереження та корекції тільки зовнішні прояви, такі як агресивна поведінка, яка включає в себе ворожу установку, агресивні емоції, агресивні дії та насильство.

Насильство може мати різні форми, але переважно представлене через взаємодію насильника та жертви. Воно може бути продуктом реальних

протиріч і суто символічних процесів, а також може бути джерелом соціальних трансформацій і проявом соціальних девіацій. Серед підлітків соціальні детермінанти є головним джерелом насильства.

Для того, щоб зрозуміти причини агресивної та насильницької поведінки підлітків, необхідно використовувати комплексний підхід. У цьому віці відбувається формування та розвиток різних аспектів особистості, таких як інтелектуальна система, соціальна відповідальність, особистісна ідентичність, самореалізація та індивідуалізація. Ці процеси збільшують бажання підлітків відповідати соціальним стандартам та уявленням про успіх у особистому житті.

Згідно з соціально-когнітивними теоріями, недостатня соціальна компетентність може бути причиною агресивної поведінки підлітків, оскільки ця компетентність базується на проблемах обробки інформації. Підлітки проходять кілька пізнавальних етапів, коли стикаються з потенційно агресивною ситуацією:

1. збирають інформацію з оточення для кращого розуміння події;
2. інтерпретують подію на основі цієї інформації та свого досвіду, щоб оцінити її;
3. шукають можливу реакцію на подію, оцінюючи відповідність різних реакцій та вибираючи оптимальний варіант.

Для підлітків важливим є мікросередовище та конкретні ситуації, а одним з головних елементів мікросередовища є сім'я, в якій дорослі члени та діти взаємодіють між собою. Необов'язково, щоб сім'я була повна або неповна, але дуже важливо мати етичну атмосферу та гарні взаємини.

Дослідження показали, що діти з прошарку робітничого класу найбільше виявляють фізичну форму агресивної поведінки, але мають менше негативізму. У той же час, більшість підлітків зі сімей службовців середньої ланки мають вербальні форми агресивної поведінки, але виявляють меншу фізичну форму агресії.



А. Бандура пояснював, що насильницька поведінка підлітків може бути наслідком негативного досвіду в певній ситуації у минулому. Таке насильство може змінити сприйняття подібних ситуацій, як такі, що потребують насильницького втручання. Особа може почати сприймати навіть нейтральну ситуацію як таку, що потребує насильницького втручання через те, що її минулий досвід вказує на такий варіант реакції [9].

А. Личко вказує на те, що підлітковий вік характеризується певним комплексом психологічних особливостей, відомих як "підлітковий комплекс", а також зазначає, що порушення поведінки, що пов'язані з цим, називаються "пубертатною кризою".

Серед загальних особливостей цього віку є мінливість настрою, яка може змінюватися від нестримної радості до суму, а також наявність полярних якостей, які чергуються: від сенситивності до самовпевненості, від чутливості до байдужості, від хворобливої соромливості до безглуздої розбещеності, від плотських фантазій до сухого мудрування та інших [28].

Науковець зазначає, що підлітковий вік є критичним щодо формування характеру, але не стосовно розвитку особистості в цілому, яка продовжує формуватися після фізичної зрілості. Характер закладається саме в цьому віці і може зазнавати значних змін лише в результаті надзвичайних подій. У підлітковому віці відбувається загострення типологічних рис характеру, а також специфічно підліткові психологічні особливості та поведінкові реакції на соціальне середовище [28].

Згідно з А. Личком, «підлітковий комплекс» виражається у специфічних підліткових поведінкових реакціях, які включають емансипаційну реакцію, групову реакцію з однолітками, реакцію захоплення та реакції, пов'язані із формуванням сексуальних потягів, характерних саме для цього періоду життя [28].

За даними статистики, пік кількості випадків насильницьких злочинів серед підлітків, як чоловіків, так і дівчат, припадає на 16-річний вік. Взагалі ж, насильницькі злочини є найбільш поширеним видом злочинної діяльності

серед підлітків у віці від 14 до 17 років, що свідчить про їх асоціальну поведінку.

Підлітки можуть бути схильними до насильницької поведінки з різних причин - від соціальних до психологічних. Ця проблема має серйозний вплив на життя не лише самого підлітка, але й на його оточення - сім'ю, друзів, школу та інші соціальні інститути.

У зв'язку з цим, підлітки, які проявляють насильство, є важливим об'єктом соціально-педагогічної діяльності. Соціальні працівники, педагоги та психологи мають важливу роль у виявленні проблеми та наданні необхідної допомоги.

Соціально-педагогічна діяльність у цьому випадку передбачає не лише превентивні заходи, але й роботу з вже існуючими випадками насильства. Для цього можуть застосовуватися різні методи - від індивідуальних консультацій та психотерапії до групових тренінгів та програм соціальної реабілітації.

Окрім цього, соціально-педагогічна діяльність має на меті не тільки допомогти підліткам, які проявляють насильство, але й попередити подібні випадки. Для цього можуть застосовуватися профілактичні заходи, такі як тренінги зі збільшення соціальної компетентності, підвищення рівня емоційного інтелекту, та інші методи.

Таким чином, підлітки, які проявляють насильство, є важливим об'єктом соціально-педагогічної діяльності, і робота з цією проблемою має на меті не лише допомогти самим підліткам, але й створити безпечні умови для життя та розвитку всіх членів суспільства. Для досягнення цієї мети необхідно не лише робота зі самими підлітками, але й співпраця з їхніми сім'ями, школами та іншими соціальними інститутами.

Крім того, важливим елементом соціально-педагогічної діяльності є популяризація толерантності та поваги до інших людей, незалежно від їхньої національності, релігії, статі чи інших ознак. Це дозволяє виховувати в підлітках почуття відповідальності за свої дії та поведінку, розвивати емпатію та здатність до співпраці з іншими.

Згідно з О. Кучинською, підлітки, які проявляють насильство, мають ряд особливостей, таких як злість, бажання помсти, низьку самооцінку, підозрілість, недовірливість, недружність, труднощі у встановленні близьких взаємин з іншими, відкидання з боку близьких в ранньому віці, фрустрація потреби в емоційній залежності та інші [24].

Пережите сексуальне насилля є одним з факторів, який підвищує ризик насильницької поведінки, але жертви насильства можуть також проявляти пасивність, боязкість та тривожність. Це свідчить про те, що немає жорсткої лінійної залежності між досвідом жертви насильства і нахилом до агресивної поведінки.

### **1.3. Соціально-педагогічні умови зниження підліткового насильства в умовах закладу освіти**

Як ми вже з'ясували, переважну більшість часу діти організовано проводять в закладах освіти, що, очевидно, нашою вимогою є на необхідність дослідження технологій профілактики підліткового насилля саме в умовах освітніх установ.

Заклад освіти – установа, що визначається соціалізуючим, виховним, і звісно ж освітнім впливом на особистість дитини. Сьогодні в Україні відповідно до чинного законодавства усі діти віком від 3 років мають бути організовані в дошкільні, загальноосвітні, позашкільні та інші заклади освіти. Перший колектив, як свідчать праці психологів та педагогів, є важливою складовою соціалізації дитини, її привчання до праці, культури спілкування, дружби, взаємодопомоги, спільних ігор тощо.

На наше переконання, заклад освіти має усі важелі впливу на особистість підлітка, схильного до насильства. Це і батьки, і дитячий та педагогічний колектив, спортивні секції, шкільні та позашкільні гуртки, громадськість. Варто в такій важливій справі використовувати усі засоби для досягнення стратегічної мети – подолання підліткового насилля як соціального явища.

Саме для цього соціально-педагогічна робота постійно розвивається, удосконалюються соціальні технології роботи з дітьми, впроваджується інноваційний досвід кращих світових та вітчизняних практик. Також великого значення набуває систематичне підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Для цього є усі умови, навіть при тотальному карантині чи воєнному стані.

У психологічному сенсі вплив середовища на розвиток особистості досліджували Л. Виготський, Д. Ельконін, В. Давидов, С. Шацький та ін. С. Шацький розрізняв шкільне середовище на внутрішнє та зовнішнє.

Внутрішнє середовище включало умови, що забезпечували ідейно-моральне виховання учнів, систему виховної роботи, методи педагогічної комунікації тощо.

До зовнішнього середовища відносилися взаємодія педагогів з родинами учнів, співпраця з громадськістю та неформальні контакти, які відбувалися за межами школи.

Однією з найбільш актуальних проблем в шкільному середовищі на сьогодні є насильство, яке можна визначити як умисні дії, пов'язані з фізичним, психологічним, майновим, сексуальним або іншим видами шкоди для іншої особи, здійснювані соціальною групою чи індивідуумом.

Водночас, Всесвітня Організація Охорони Здоров'я пропонує більш широке визначення насильства як навмисного застосування фізичної сили або влади, яке може мати різноманітні наслідки, включаючи тілесні ушкодження, психологічну травму, відхилення в розвитку, економічні втрати та інші.

Насильство може приймати різні форми, такі як фізичне, психологічне, вербальне, економічне, сексуальне та кібербулінг, і може бути поєднанням декількох з них.

Булінг є найбільш поширеною формою насильства в шкільному середовищі. Цей термін, який з'явився в британській журналістиці, став відомим в психологічній та педагогічній літературі в 90-х роках ХХ століття. Він використовується для опису агресивної поведінки однієї людини по

відношенню до іншої з метою заподіяти моральну або фізичну шкоду, принизити її та зміцнити свою владу [32].

Скандинавські дослідники, зокрема Д. Ольвеус, Е. Роланд та П. Хайнеманн, почали досліджувати булінг - поширену форму насильства в шкільному середовищі. Пізніше проблему булінгу вивчали у Великобританії Д. Лейн, Е. Мунте та Д. Таттум. Згідно з визначенням Д. Ольвеуса, булінг є ситуацією, коли учень повторно та тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів одного чи кількох інших учнів у шкільному колективі. Це визначення, на нашу думку, досить точно описує суть булінгу.

Спираючись на статтю 1 Закону України «Про освіту» можна зазначити, що «булінг (цькування) - діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» .

Як зазначала С. Кривцова, що: «булінг – це агресія одних дітей проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора і жертви, агресія має тенденцію повторюватися. Нерівність сил, повторюваність – дві головні ознаки булінгу» [30].

Сьогодні науковці, які активно розробляють проблему виникнення булінгу та його подолання як системного явища, визначають три основні його форми, зокрема це фізичне насильство, психологічне та кібербулінг. Коротко охарактеризуємо кожен вид.

Отже, фізичне насильство – це такий вид насильства, при якому кривдник завдає жертві фізичних страждань. Це можуть бути ляпаси, стусани, удари іншими предметами тощо. У своїй жорстокості фізичне насильство є найбільшнім, адже після побиття жертва ще довгий час лікує тіло, страждає, а вже потім звертає увагу на психоемоційний стан. Прояв фізичного

насильства, на жаль, ми пізнаємо ще з дитинства, коли батьки у виховних цілях можуть дати ляпаса, штовхнути, або взагалі відлупцювати ременем. Вже давно доведено, що фізичні покарання не працюють – провокують агресію з боку дитини до тих, хто слабший (тварини, менші діти).

Психологічне насильство часто буває прихованим, адже жертва не одразу розуміє, що це насильство. Агресор використовує психологічні важелі впливу на свою жертву – занижує самооцінку, говорить образливі слова, копіює міміку, створює ізоляцію для жертви або навпаки не дає спокою ні на хвилинку. Прояв психологічного насильства серед дітей також є формою наслідування поведінки батьків. Якщо батько ображає лайкою матір, то у дитини формується відчуття, що усі жінки погані, дурні, нехороші тощо. Відповідно, деформується сприйняття об'єктивної реальності дитини. Відбувається прояв негативних рис поведінки в школі, в класі.

Кібербулінг сьогодні є очевидною проблемою. Усі ми перейшли в цифрове середовище з огляду на ті несприятливі умови, які є в нашій країні наразі. Тож, і кривдники, і жертви також «оцифрувалися». Кібербулінг має усі шанси на життя, що ускладнює вияв такого прояву і відповідно неможливо майже покарати кривдника та допомогти жертві. Саме через складність прояву кібербулінгу треба систематично розказувати учням та їхнім батькам про небезпеки в інтернет-середовищі, мобільні застосунки, які шахраї використовують у своїх ганебних цілях, фотографії порнографічного характеру тощо.

Взагалі, єдиного визначення поняття «булінг» не існує, але вчені сходяться на тому, що булінг є тривалим процесом свідомого жорстокого ставлення з боку одного або групи дітей до іншої дитини чи дітей.

Важливо зазначити, що булінг в школі може проявлятися не тільки у взаємодії між учнями, але й у взаємодії між учителями та учнями або ж у зворотному напрямку. Іноді вчителі можуть неадекватно поводитися з учнями, що викликає у них негативні емоції та почуття відрази, і порушує їх право на збереження гідності. Це може бути дуже складно виявити, оскільки прояви

булінгу з боку вчителів можуть бути приховані. Наприклад, вчителі можуть використовувати авторитарний стиль управління, який хоча й може викликати у дітей відчуття обмеження їхніх прав, не є булінгом за визначенням. Іншим проявом булінгу може бути переслідування учнями самого педагога.

Д. Ольвеус описав рольову структуру булінгу, яка складається з наступних груп:

1. жертва булінгу, тобто особа, яка систематично зазнає негативного стороннього впливу ;
2. особи, які вважаються ініціаторами та виконавцями булінгу. Як правило, це лідери неформальні, відомі ще як переслідувачі;
3. наслідувачі, які підтримують цькування і беруть участь у ньому, але зазвичай не є ініціаторами;
4. пасивні спостерігачі, які напряду не втручаються в булінг, але виражають свою підтримку шляхом сміху або звернення уваги до ситуації;
5. потенційні ініціатори булінгу. Хочуть, але бояться, або ж не мають досить авторитету для підтримки з боку інших булерів;
6. "спостерігачі", які не беруть участь у булінгу та виявляють байдуже ставлення до ситуації;
7. потенційні захисники, які негативно ставляться до третирування і вважають, що мають допомогти жертві, але нічого не роблять;
8. захисники, які активно захищають жертву або намагаються їй допомогти та виявляють негативне ставлення до явища булінгу.

Для подолання булінгу в шкільному середовищі допомогою стане профілактика. Проблему булінгу та його профілактики у підлітковому середовищі вивчали такі зарубіжні дослідники як: Д. Таттун, Д. Ольвеус, Д. Томпсон, Р. Лейн. Українськими дослідниками, що вивчали проблему булінгу є: І. Гайдамашко, А. Капська, І. Романенко та інші.

Профілактика у розумінні А. Капської – це «комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів,

спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі».

Уточнимо поняття «соціальна профілактика». Так, за визначенням О. Безпалько, соціальною профілактикою варто називати такий напрям соціальної та соціально-педагогічної діяльності, який передбачає впровадження цілого комплексу заходів та технологій, зокрема соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, які спрямовуються на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Сьогодні соціально-педагогічна сфера послуговується двома видами профілактики – загальною та спеціальною. Різниця між цими двома видами профілактики невелика, проте є.

Загальна профілактика є превентивним способом упередження негативних проявів серед дітей та молоді. Тут варто говорити про попередження різних девіацій, відхилень від норми у поведінці, тобто всього того, що загрожує дитині вже зараз, у процесі її соціалізації та навчання.

Спеціальна профілактика є більш конкретизованою та цілеспрямовано впливає на визначену групу осіб. В межах закладу освіти така профілактика доречна в класному колективі, в якому вже відбулася певна негативна подія – сварка, булінг, насильство, паління, вживання алкоголю тощо. Після проведених заходів із соціальної корекції та реабілітації варто провести спеціальну профілактичну роботу із учнями такого колективу, тим самим ще раз звернувши увагу до проблеми.

Соціальний педагог у школі має головним завданням забезпечити профілактику булінгу, для чого потрібно виконувати роботу на трьох рівнях: первинна профілактика, спрямована на запобігання виникнення булінгу; вторинна профілактика, що передбачає роботу з випадками булінгу, які вже відбулися; та третинна профілактика, яка полягає в наданні допомоги жертвам булінгу та учням, які ризикують стати його наступними жертвами[10].



Робота соціального педагога в школі повинна спрямовуватися на превентивні заходи з протидії булінгу на трьох рівнях.

На першому рівні, головною метою є створення безпечної та дружньої атмосфери в школі, яка передбачає профілактичну роботу з учнями, педагогами та батьками, а також попередження конфліктних ситуацій.

На другому рівні, соціальний педагог зосереджується на врегулюванні конфліктів та сприянні розвитку соціальної компетентності учнів.

На третьому рівні, основною метою є забезпечення безпеки та підтримки для жертв булінгу, а також попередження повторення поганої поведінки серед учнів. Для цього важливо розробляти індивідуальні та колективні програми роботи, залучати активних учнів та діяти системно.

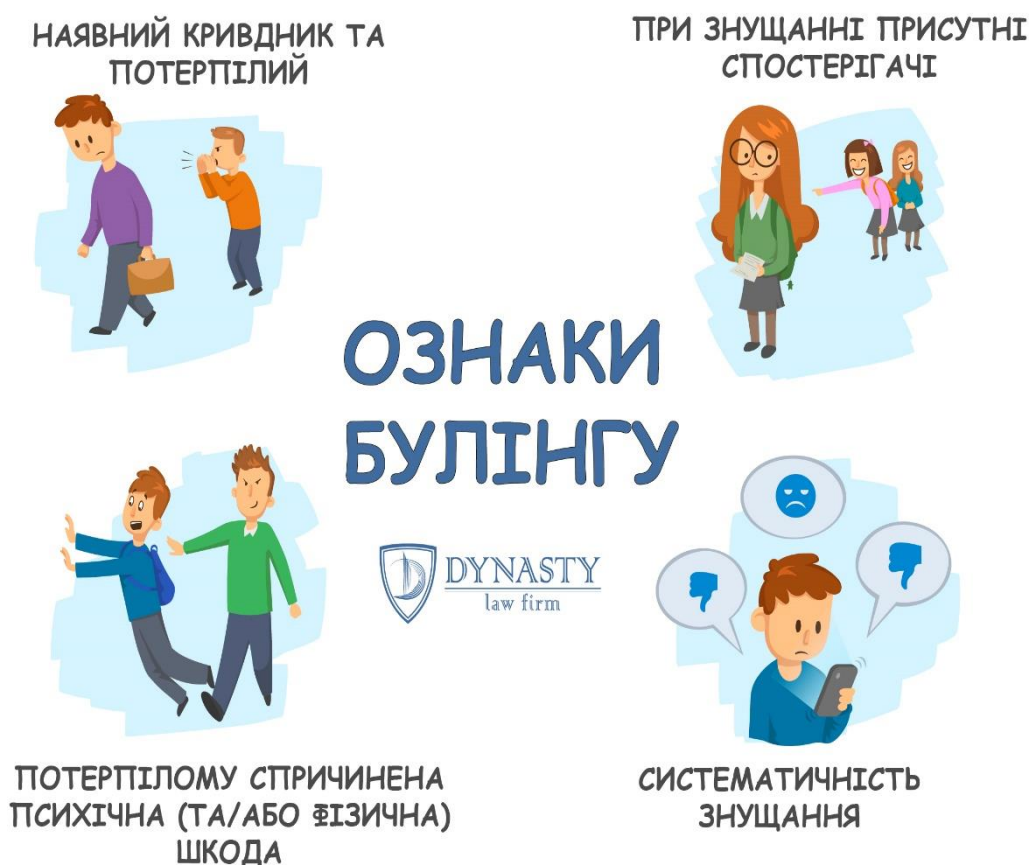


Рис. 1.1. Ознаки булінгу в закладі освіти

### *Висновки до першого розділу*

Проаналізувавши наукову літературу ми зробили наступні висновки. Підлітковий вік є складним періодом розвитку особистості через велику кількість новоутворень. Це свідчить про необхідність соціально-педагогічної роботи не тільки з дитиною а й з її найближчим оточенням (батьки, друзі, родичі).

Соціально-педагогічна діяльність з підлітком, схильним до насильства, або який сам став жертвою насильства, потребує систематичного підходу та має здійснюватися в кооперації соціального педагога з батьками, психологом, вчителями дитини, керівниками позашкільних закладів (за наявністю), місцевими службами правоохоронних органів та медиками задля якіснішого надання допомоги у разі виникнення проблем.

Найпоширенішим видом насилля у шкільному середовищі є булінг. Проблема шкільного булінгу потребує уважного ставлення вітчизняних дослідників, поглиблення знань педагогів, психологів із зазначеної проблеми та розробки ефективних шляхів для виявлення, попередження та подолання цього деструктивного соціально-педагогічного явища.

## РОЗДІЛ 2.

### ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗНИЖЕННЯ ПІДЛІТКОВОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

#### 2.1. Сучасне кризове становище життєдіяльності підлітків

Ф. Василюк визначив кризову ситуацію як ситуацію, коли особа зіткнулась з обставинами, які перешкоджають задоволенню своїх внутрішніх потреб у житті [13].

У підлітковому віці людина зазнає низку складних життєвих ситуацій, які можуть змінюватися протягом життя. Цей період починається у віці 10-11 років і триває до 18 років. Характерними рисами підліткового віку є бажання до спілкування з однолітками і потреба в самостійності, незалежності та автономії.

Підлітки відстоюють свої права та незалежність, одночасно очікуючи підтримки, захисту та допомоги від дорослих. Важливий чинник психічного розвитку в підлітковому віці – особистісне спілкування з ровесниками, яке дослідники розглядають як провідну діяльність цього періоду.

Прагнення підлітка посісти високий статус серед ровесників нерідко поєднується з підвищеною конформністю щодо групових норм і цінностей однолітків.

У період підліткового віку важливо розвивати свідомість про себе, що виявляється в бажанні розуміти свої можливості, особливості та унікальність порівняно з іншими людьми. Однак, цей період також характеризується наростаючими кризовими ситуаціями та поведінкою, що вимагає застосування адаптивних стратегій копіngu для ефективного вирішення проблем у взаєминах з дорослими та ровесниками.

Підлітки можуть проявляти неадекватну поведінку через критичні ситуації, які спричиняють емоційний дискомфорт та нервово-психічну напругу. Взаємодія з такими ситуаціями, які не задовольняють емоційно

значущі потреби, може призвести до появи тривожності, фобійних та субдепресивних станів. Це може впливати на їхню поведінку та призводити до ситуаційної дезорганізації, дисбалансу емоцій, песимізму та опозиції. Як захисна реакція, підлітки можуть використовувати автоматичні механізми, які допомагають їм уникати ситуацій, що викликають дискомфорт.

Відбувається перехід ситуаційної тривожності як стану в особистісну тривожність як рису. У підлітків спостерігається розвиток перспектив та спогадів про минуле, що викликає напруженість та нерішучість. Це може призвести до втрати контролю над емоціями або до надмірного їх стримування, що викликає зростання внутрішньої напруги, зниження орієнтації на соціально прийнятну поведінку, нестійкості та невірноваженості особистості.

Критичні ситуації можуть спричинити неадекватну поведінку підлітків через розвиток захисно-компенсаторних механізмів, які виникають у результаті емоційного дискомфорту та нервово-психічної напруги. Під впливом критичних подій особистість підлітка може стати більш пасивною і орієнтованою на свій внутрішній світ або ексцентричною.

Розвиток такого комплексу "середовищного відчуження" може спричинити формування девіантної поведінки, що виникає на основі закріплення неадаптивних копінг-стратегій.

Неадаптивний стиль переживання, що входить в захисні автоматизми, може призвести до посилення внутрішньо особистісних конфліктів та формування відхилень у поведінці. Таким чином, захист може стати джерелом нових переживань підлітків, що посилює їх поведінку, що відхиляється.

Проблема кризових ситуацій, зокрема в підлітковому віці, була висвітлена в дослідженнях таких науковців, як В. Балакирєв, І. Бекетова, А. Волкова, Р. Чиркіна, Л. Федкуліна, В. Туманова та інших. Вони зазначають, що цікавість до цієї проблеми пояснюється недостатнім розумінням концепту "криза", негативними емоціями, які переживають діти, відсутністю

відповідних теоретичних, психотехнічних і організаційних засад для надання психологічної допомоги дітям у складних ситуаціях.

Дослідження основних підходів до визначення ситуації як "кризової", яка може погрожувати особистісному розвитку та здатності людини адаптуватися до соціального середовища, дозволяє з'ясувати наступні необхідні умови її виникнення:

1. наявність емоційно-навантажувального джерела в навколишньому середовищі, яке має певну вагому для людини і тим самим створює основу для конфліктів;
2. індивідуально-типологічні особливості особистості, які визначають внутрішній компонент кризової динаміки, який може бути проявлений у спрямованості особистості та активно або пасивної поведінці;
3. індивідуальні сприйняття та когнітивні уявлення про ситуацію, які відображають суб'єктивну картину кризової ситуації, що включає сприйняття та інтерпретацію ситуації як критичної з точки зору суб'єкта.

Кризовий період можна розділити на кілька етапів:

1. Початкове прискорення подій, коли людина відчуває, що накопичується безліч подій, які не можна контролювати за допомогою звичайних методів і ресурсів. Цей етап можна успішно пройти, якщо людина вміло використовує власні ресурси.
2. Дезорганізація, коли почуття тривоги та дискомфорту зростають, напруга збільшується, і людина намагається знайти рішення у ресурсах другого рівня, таких як знайомі, священники, шофери таксі тощо. Але якщо і ці ресурси не працюють, то відчуття безпорадності може поглинути людину, і її самооцінка може знизитись.
3. Поворотна точка, коли людина звертається до соціальних інститутів, таких як телефон довіри, психотерапевти тощо. Напруга зростає, і виникає навіть загроза суїцидальних спроб.

4. Реорганізація, коли людина переоцінює свої зовнішні та внутрішні ресурси, і доходить до нового розуміння проблемної ситуації. Вона вирішує, яка лінія поведінки є правильною для неї.
5. Відновлення, коли повертається нормальний рівень функціонування і відчуття життєвої стабільності.
6. небезпечним може бути гальмування на певному етапі, коли людина застрягає в старих мисленневих та поведінкових патернах, і блокує подальший розвиток.

Кризові стани можуть тривати від кількох тижнів до кількох місяців, після чого їх прояви зменшуються, і людина входить в новий рівень соціально-психологічної адаптації, який часто може бути менш ефективним, ніж попередній.

Кризовий стан може проявлятися в різних ознаках та наслідках, які вказують на те, що особистість перебуває у невірноваженій системі. Зокрема, дослідниця О. Александрова вказує на такі типові прояви, як порушення сну, апетиту та травлення, загострення хронічних захворювань, фізична та психічна утомленість, млявість відчуттів, м'язова напруга та хворобливі відчуття, часті мігрені, болі в спині, шиї і плечах, а також розлади уваги та пам'яті. Такі прояви можуть відображати стан стресу та незручності, які виникають у зв'язку з кризою, і свідчити про нестабільність психологічного стану.

Кризовий стан особистості характеризується типовими емоційними та поведінковими реакціями, такими як тривога, гнів, сором, вина, депресія, нав'язливі думки та захисні механізми. Високий рівень тривожності може вплинути на сприйняття людини, перетворюючи незначні проблеми в страхітливі ситуації. У такому стані, реакція на подію може бути набагато шкідливішою, ніж сама подія. При цьому, активізація примітивних захисних механізмів, таких як проекція, витіснення, заперечення, ізоляція, може стати способом розрядки емоційного напруження.

Під час кризової ситуації у підлітків можуть виникати протиріччя, які призводять до формування девіантної поведінки:

- Протиріччя образу «Я» - виникає у момент відчуття людиною «втрати себе» і «знаходження себе», що ще не настало. Протиріччя смислів і їх змісту; внаслідок цього виникає втрата сенсу.
- Внутрішньо особистісне протиріччя, що виникає в критичній ситуації, супроводжується «переживанням-подоланням» його самого і ситуації в цілому. Це веде до трансформації особистості.
- Психологічні колізії підлітка і його девіантна поведінка детерміновані цією трансформацією, що міститься в критичній ситуації його існування.

У 2014 році на сході України розпочався збройний конфлікт, що викликав міграційну хвилю. Родини змушені були покинути рідні домівки, звичний устрій життя та переїхати у безпечні місця, але без наслідків для психіки як дітей так і дорослих не обійшлося. Стрес, викликаний звуками вибухів, переживаннями за своє життя та життя близьких накрила хвиля переживань, викликана необхідністю пристосовуватися до нового міста, домівку, менталітету нової громади.

Діти змушені були соціалізуватися у новому середовищі, заводити нових друзів, пристосовуватися до нових закладів освіти, гуртків. Не всі члени нової громади приймали вимушено переміщених осіб.

Набуття нового статусу ВПО сприймалося людьми як навішування ярликів. Не всі родини мали змогу забрати із собою домашніх улюбленців, сум за тваринкою – ще одна крапелька у «діжці» конфлікту. Випускники закладів середньої освіти під впливом стресу не змогли вступити до ВНЗ. І це ще не повний перелік тих факторів, які вплинули на психоемоційний стан людей, постраждалих від збройного конфлікту.

У 2020 році в зв'язку з пандемією COVID-19 більшість шкіл були вимушені перейти на онлайн навчання. Підлітки були позбавлені можливості безпосередньо спілкуватися один з одним, що стало проблемою якості

навчання та викликало хвилю стресових розладів спричинених соціальною ізоляцією. Позашкільні навчальні заклади освіти зупинили свою діяльність до початку 2021 року.

Через карантинні обмеження дітям віком до 16 років заборонялося покидати дім без супроводу дорослого, що сприймалось ними як замах на їх свободу пересування, тотальний контроль з боку батьків.

Ще одним тригером для спалаху стресового стану стала зупинка міжміського транспорту та закриті державні кордони. Підлітки, батьки яких на момент цих обмежень знаходилися у відрядженні або закордоном, були позбавлені можливості жити у повноцінній родині.

Пандемія призвела до різкого скорочення робочих місць, люди залишалися без роботи, а звідси і без коштів на існування. Напруження відносин між членами родини залишило відбиток на психоемоційний стан дітей.

На початку 2022 року в Україні відбулося повномасштабне вторгнення з боку російської федерації що викликало нову хвилю міграцій. Та на відміну від 2014 більша кількість сімей виїхала за кордон України в країни Європи та близького сходу що змусило дітей не лише адаптуватися до нового соціального середовища та встановлювати нові соціальні зв'язки, а й пристосовуватися до нової культури.

Сім'ї, які залишилися на території України перебувають у стані «перманентного стресу». До цього призводять нескінченні сигнали повітряної тривоги, переживання про близьких, які не мають можливості виїхати з окупованих територій, нестабільна економічна ситуація.

Постійні вимкнення електрики, відсутність води спровокували масову істерію, люди почали закуповувати надлишки продовольчих запасів, запасатися водою та свічками.

Окремої увагу заслуговують діти, батьки яких загинули в наслідок збройного конфлікту, а особливо підлітки. Внутрішні конфлікти, обумовлені віковими змінами, загострилися втратою близьких. Підлітки стали



некерованими, відсторонилися від родини, заглибилися в себе. Відсутність можливості змінювати середовище та спілкування з однолітками ще більше занурило дитину у свої переживання.

Таким чином кризова ситуація, з якою зіткається сучасна молодь призводить до соціального відчуження підлітка, накопичення стресового стану, і як наслідок збільшення випадків прояву насильства серед неповнолітніх. Основне навантаження з попередження, профілактики та подолання проявів насильства, покладається на заклади освіти.

## **2.2. Роль закладу освіти у зниженні підліткового насильства**

У сучасній учнівській молоді наявна серйозна проблема насильства, яке здійснюється між самими дітьми. Bullying (булінг) – це стан, коли дитина або група дітей свідомо і тривало застосовує фізичне або психічне насильство, утиск або дискримінацію до іншої дитини чи групи дітей. Це процес, коли дитина або група дітей вчиняє навмисно жорстокі дії проти іншої дитини, з часом здебільшого посилюючи свої дії. Термін "булінг" походить від англійського слова "bully", що означає хулігана, забіяку, задираку, грубіяна чи насильника[32].

С. Кривцова вважає, що булінг представляє собою насильство з боку одних дітей проти інших, коли агресор має перевагу в силі над жертвою, і ця агресія повторюється в часі. Отже, головними характеристиками булінгу є нерівність сил між агресором та жертвою та повторюваність агресії [32].

Як показує практика, форми шкільного булінгу можуть бути різними:

- систематичні кепкування з будь-якого приводу (від національності до зовнішнього вигляду дитини);
- задирство;
- фізичні і психічні приниження;
- різного виду знущання;
- бойкот та ігнорування;

- псування особистих речей та ін.

Кібербулінг є однією з нових форм булінгу, яка передбачає використання електронних засобів комунікації (таких як соціальні мережі, месенджери, електронна пошта тощо) для знущання над іншою людиною. Цей тип булінгу може мати серйозні наслідки для жертви, такі як психічна травма, депресія, низька самооцінка та інші психічні розлади. Крім того, кібербулінг може мати широкий охоплюючий характер, оскільки повідомлення або знущання можуть бути розповсюджені майже миттєво на велику кількість людей через Інтернет.

Дослідники запропонували наступну загальну класифікацію видів булінгу:

1. Прояви, пов'язані переважно з активними формами фізичного, вербального або психологічного насильства, спрямовані на приниження жертви.
2. Прояви, пов'язані зі свідомою ізоляцією та виключенням жертви з соціальної групи, що може бути виражено через ігнорування, відмову від спілкування або інші форми психологічної агресії.

Соціальна структура булінгу, як правило, має три елементи, а саме:

- переслідувач;
- жертва;
- спостерігач.

Дослідники зараз використовують кілька підходів для вивчення булінгу. Деякі зосереджуються на вивченні особистісних рис, які характерні для булерів та їх жертв, тоді як інші розглядають булінг як соціально-психологічний процес.

Існує підхід до вивчення булінгу, який зосереджується на типових особистісних рисах учнів, які можуть бути нахильні до булінгу. Д. Ольвеус, норвезький психолог, визначив такі типові риси учнів, які можуть мати нахил до булінгу:

- вони відчують сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі;
- вони імпульсивні й легко шаленіють;
- вони часто зухвалі та агресивні в ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);
- вони не виявляють співчуття до своїх жертв;
- якщо це хлопчики, вони зазвичай фізично сильніші за інших.

Характерні риси жертв булінгу включають:

- полохливість, вразливість, замкненість і сором'язливість;
- тривогу, невпевненість в собі, низьку самооцінку і нещастя;
- нахил до депресії та суїцидальні думки;
- часте відсутність близьких друзів і кращої комунікації з дорослими, ніж з однолітками;
- у хлопчиків можлива фізична слабкість порівняно з їхніми однолітками.

Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу.

Варто зазначити що не існує типового портрету агресора та жертви, через особливості розвитку кожної дитини.

Деякі психологи зосереджуються не на індивідуальних характеристиках дитини, а на її статусі в групі. Діти, які неактивні в групових процесах, ізольовані та менш товариські, часто стають аутсайдерами і їх не люблять у групі, навіть якщо вони більш обдаровані та талановиті. У таких випадках зазвичай з'являється лідер, який виконує групову волю. Це може призвести до булінгу.

Хоча раніше було вважено, що хлопчики більш схильні до фізичного булінгу, а дівчатка до соціального, така різниця між статями сьогодні зменшується. Незважаючи на це, все ще можна сказати, що дівчатка частіше використовують такі форми тиску, як поширення пліток і виключення з групи, тоді як хлопчики більш схильні до фізичного насильства, наприклад, до стуків, поштовхів тощо.

Шкільний булінг – це складне та багатогранне явище, яке вимагає системного підходу до його вивчення та протидії. Окрім фахівців з психології, психіатрії та медицини, які займаються допомогою тим, хто став жертвою цькування, важливо включити до процесу вивчення та запобігання цьому явищу вчителів, соціальних педагогів та шкільних психологів.

В боротьбі з булінгом в школах вчителі грають важливу роль, але їм потрібна підтримка керівництва школи, батьків, місцевої влади та громадських організацій, щоб ефективно впоратися з цією проблемою.

Для успішної боротьби з насильством у школі ми пропонуємо комплексно підходити, адже від соціально-педагогічної єдності усіх учасників освітнього процесу буде залежати позитивний результат.

Отже, на наше переконання, усі учасники освітнього процесу мають одностайно засуджувати прояви будь-якого насильства. Нульова толерантність до насильства, будь-якої дискримінації може створити атмосферу доброзичливості та взаєморозуміння.

Профілактична робота має здійснюватися систематично, якісно та із залученням фахівців різних галузей, зокрема медичної, правоохоронної тощо. Інколи ми стикаємося із прихованим насильством і навіть не здогадуємося, що неможна терпіти та допускати проявів неприйнятної для особистості поведінки.

Знання основної інформації про види насильства може врятувати життя та здоров'я потенційної жертви. Тому надзвичайно важливо, щоб такі знання надавалися в процесі шкільної програми, наприклад в межах предметів «Основи здоров'я», «Етика», «Природа», «Біологія» тощо.

Корисним буде спільне вироблення певних правил поведінки в межах сталого колективу. До прикладу, в класі можуть бути введені в дію правила «як можна» і «як неможна» вчиняти. Важливо, щоб правила були прості, доступні для розуміння та виконання усіма членами дитячого колективу.

При виявленні випадків насильства має бути миттєва реакція з боку вчителів, батьків, учнів. При чому важливо, щоб дисциплінарне покарання

було все ж таки виховним, а не каральним. Учень, який вчинив насильство, має відповідати за свої вчинки, але ще важливо, щоб такий кривдник усвідомив свою помилку, зрозумів, яку шкоду він заподіяв іншій особі.

Ще одним важливим аспектом у профілактиці насильства серед підлітків є пристальна увага до кожного випадку насильства. Має бути індивідуальний підхід до кожної ситуації, але разом з тим, має бути нульова толерантність до проявів насильства.

Дати змогу обом сторонам висловитися – і жертві, і кривднику. Але важливо, щоб до такої розмови долучалися шкільні психологи, адже виявити істину у складній ситуації часто буває дуже складно. Педагогічний колектив має стати тим надійним охоронцем прав та свобод неповнолітніх. І підлітки, схильні до насильства, очевидно, також потребують певного захисту.

Підлітки, схильні до насильства або такі, що вже вчинили насильство, все одно мають продовжувати навчатися, здобувати базову або загальну середню освіту. Тож, треба вживати відповідні заходи, щоб навчання таких підлітків відбувалося максимально ефективно та без повторних проявів агресії. Тут можна залучити батьків такого хулігана, поговорити, пошукати компромісні рішення усім разом.

Окрім основ знань про види насильства до учнів треба доводити інформацію про спостереження за вчиненням насильства. Мовчання вбиває. Ця фраза, на жаль, виписана з реального життя, і треба, щоб діти з початкових класів розуміли наслідки спостереження за насильством, наслідування, потурання тощо. Для цього варто проводити систематичні профілактичні заходи з інформування та роз'яснення наслідків замовчування або спостереження за вчиненням насильства.

### 2.3. Програма зниження підліткового насильства

Для профілактики насильства в шкільному середовищі нами була розроблена програма соціально-педагогічної профілактики насильства в шкільному середовищі «Школа проти насильства».

Метою програми є виявлення схильності до насильства та ознайомлення з причинами, видами, ознаками та способами протидії насильству.

Завдання програми:

1. розширення теоретичних знань про насильство, його види, структуру, ознаки;
2. навчання учнів методів регулювання конфліктних випадків, свідомої поведінки таких ситуаціях;
3. проведення програм примирення для учасників конфліктних в школі.

Програма «Школа проти насильства» реалізується на трьох рівнях: загальношкільному, груповому та індивідуальному.

*Таблиця 2.1.*

#### ШКОЛА ПРОТИ НАСИЛЬСТВА

№	Напрямок роботи	Методи та форми	Відповідальний
<b>I етап. Діагностика</b>			
1	Діагностика рівня схильності підлітків до насильства	Анкетування	Соціальний педагог
2	Діагностика рівня схильності підлітків до насильства	Спостереження	Соціальний педагог

<b>II етап. Соціально-педагогічна профілактика з учнями</b>			
1	Профілактика насильства шляхом проведення бесіди	Бесіда	Соціальний педагог
2	Профілактика булінгу шляхом проведення тренінгу	Тренінг	Соціальний педагог
<b>III етап. Просвітницько-профілактична робота</b>			
1	Соціально-педагогічна робота з адміністрацією школи, вчителями та учнями	Групова дискусія	Соціальний педагог
<b>IV етап. Індивідуальна профілактична робота</b>			
1	Індивідуальна робота з булером та жертвою з метою примирення	Бесіда	Соціальний педагог
<b>V етап. Повторна діагностика</b>			
1	Повторна діагностика для визначення ефективності програми	Анкетування	Соціальний педагог

	профілактики		
--	--------------	--	--

### Прогнозовані результати:

Після проведення профілактичної програми та повторної діагностики очікується збільшення обізнаності учнями з даної теми та зменшення рівня булінгу у школі.

Програма рекомендується для використання шкільним соціальним педагогам, шкільним психологам, класним керівникам та студентам практикантам що отримують освіту за спеціальністю 231 Соціальна робота.

Означена програма, окрім цього, містить ще анкетування та тренінгове заняття (приклад розміщено у додатках).

### Висновки до другого розділу

Основним методом протидії булінгу є первинна профілактика. Для цього можна використовувати різні тренінгові програми. Наша програма розрахована на виявлення схильності до насилля в учнів 5-6 класів.

Через особливості розвитку дітей не існує одного єдиного «портрету» кривдника але є перелік рис які притаманні йому. Задачею соціального педагога в школі – вчасно виявити в дитині ці риси та попередити прояви насильства з боку учня. Ще однією задачею соціального педагога є робота з батьками дітей які стали жертвою або кривдником.

Варто зазначити, що булінг може мати не тільки дитячий характер, але і зустрічається у взаєминах між учнями та вчителями. У цьому випадку, для



ефективної боротьби з цим явищем, необхідно проводити роботу не тільки з дітьми, але й з вчителями та іншими працівниками освітнього закладу. Наприклад, необхідно проводити спеціальні тренінги, семінари та навчання для вчителів щодо виявлення та запобігання булінгу, розвивати навички позитивного спілкування та конфліктології. Крім того, важливо створити відкрите середовище для спілкування, де будь-які прояви булінгу вважаються неприйнятними та ретельно вивчати кожен випадок, щоб вжити належних заходів.

## ВИСНОВКИ

Проблема підліткового насильства залишається актуальною донині, зважаючи на складні соціально-економічні та політичні умови в Україні. Дистанційна освіта, воєнний стан, обмеженість у спілкуванні та ще багато чого негативно впливають на психологічний стан дітей, особливо у підлітковому віці. Звісно, ми не можемо стверджувати про масовість проявів підліткового насильства, проте статистика невпинно зростає та свідчить про наявність означеної проблеми в суспільстві.

Заклад освіти завжди був надійним захисником прав та свобод учнів, і проблема насильства напряду стосується освітніх установ.

Ми можемо стверджувати, що підлітковий вік є періодом розвитку, який супроводжується значними змінами в особистості, тому соціально-педагогічна робота з дітьми на цьому етапі є надзвичайно важливою. Окрім взаємодії з дитиною, необхідно звертати увагу на її близьке оточення, зокрема на батьків, щоб забезпечити повноцінний розвиток та попередити можливі прояви насильства або інших негативних явищ.

У шкільному середовищі булінг є найбільш поширеним видом насильства, що потребує уважної уваги вітчизняних науковців, поглиблення знань педагогів та психологів з цієї проблеми і розробки ефективних методів для виявлення, запобігання та подолання цього негативного соціально-психологічного явища.

Хоча не існує єдиного «портрету» кривдника через різні особливості розвитку дітей, є певні риси, які можуть вказувати на нахил до прояву насильства. Соціальному педагогу в школі важливо своєчасно виявляти ці риси у дитини та запобігати проявам насильства з її боку. Крім того, соціальний педагог повинен працювати з батьками дітей, які стали жертвами або кривдниками, щоб забезпечити їм необхідну підтримку та допомогу.

Варто зазначати, що булінг може мати місце не тільки між дітьми, але і між учнями та вчителями, і що для ефективного запобігання цьому явищу

необхідно проводити роботу з обома групами. Особливу увагу слід приділяти тренінгам, семінарам та навчанню вчителів, щоб вони могли виявляти та запобігати булінгу, розвивати навички позитивного спілкування та конфліктології. Також важливо створювати безпечне та відкрите середовище для спілкування, де будь-які прояви булінгу є неприйнятними, та ретельно вивчати кожен випадок, щоб вжити необхідних заходів.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що систематична профілактична робота з попередження насильства серед підлітків може бути ефективним способом у зменшенні або взагалі подоланні такого негативного явища.

Представлена програма профілактичних заходів може бути впроваджена в соціально-педагогічну роботу закладів освіти. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми підліткового насильства, у подальшому потребують конкретизації соціально-педагогічні умови попередження підліткового насильства серед дітей з неблагополучних сімей, визначення ключових технологій реабілітації жертв підліткового насильства тощо.

## Література

1. Конституція України, - Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30. // <http://www.rada.gov.ua>.
2. Адлер А. Понять природу человека. СПб.: Академический проект, 1997. 125 с.
3. Алексєєнко Т.Ф., Бойко В.П. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання . *Соціологія сім'ї*. К., 2007. 139 с.
4. Андрєєв Ю.С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. С. 12-15.
5. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї. Соціологія і сучасність. М.: Наука, М., 2009. 368с.
6. Антонов А.І. Сучасна сім'я // Соціологія сім'ї. М.: 2005. 640 с.
7. Бабенко К. Насильство в сім'ї. Бесіди з батьками. *Завуч*. 2004. №22. С. 26-40.
8. Балакірева О., Бабак О. Права дітей в Україні. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2001. №1. С. 3-8.
9. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді: дис... доктора пед. наук: спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка» / Ольга Володимирівна Безпалько. Луганськ: Луганський нац. університет імені Тараса Шевченка, 2006. 537 с.
10. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: Навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ольга Володимирівна Безпалько. К. : Центр учбової літ-ри, 2009. 208 с.
11. Бондаровська А. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству. К., СДМ – Студіо, 2009. 64 с.

12. Волавка Я. Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? *Безпека життєдіяльності*. 2003. №10. С. 24-25.
13. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. 2003. №10. С. 24-25.
14. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів. Ч. II. К.: АТ "Видавництво "Столиця", 2008. 292 с.
15. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенез особистості: норма і девіація: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 2 (38) 2018 С. 130–140.
16. Левченко К.Б. Чи може Україна стати вільною від тілесних покарань дітей. *Безпека життєдіяльності*. 2007. №9. С. 9-12.
17. Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації. *Право України*. 2007. №4. С. 65-69.
18. Московка М.М. Жорстокість та насильство до дітей у сім'ї як соціальний феномен. *Все для вчителя*. 2009. №1. С. 43-46.
19. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки / С. Стельмах // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. Вип VI. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431-440
20. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: моногр. О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, О.Р. Артюх та ін.; наук. ред. О.М. Балакірева. К.: ЮНІСЕФ, Укр. інт соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2011. 172 с.
21. Заредінова Е. Профілактика насильства серед підлітків як соціально-педагогічна проблема. Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. 2014. 802 с.
22. Петрович В. Організація соціально-педагогічної роботи щодо попередження й подолання насильства у сім'ях учнів. Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. 2014. 802 с.

- 23.Юрків Я. І. Діяльність соціального педагога з попередження насильства в сім'ї. Соціальна педагогіка : теорія та практика. 2013. № 3. 110 с.
- 24.Бриндіков Ю. Л. Потенціал сімейної психотерапії у процесі здійснення реабілітації сімей військовослужбовців-учасників бойових дій. Професійна освіта: методологія, теорія та технології : зб. наук. праць / гол. ред. Доброскок І.І. Переяслав-Хмельницький: Я.М. Домбровська, 2018. Вип. 7/1. С. 84-97.
- 25.Петрочко Ж. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: автореф. ... д-ра пед. наук, спец.: 13.00.05 - соціальна педагогіка. К. : Ін-т проблем виховання, 2011. 44 с.
- 26.Етимологія насильства. Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: [Матеріали доповідей на Міжн. наук.- практ. конф., Київ, 29-31 жовтня 2002].-К., 2002.- С.119-130.
- 27.Король А. Причини та наслідки явища булінгу / А. Король. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. С. 85, 91.
- 28.Малішевська А. П. Психологічне насильство і обдарована дитина / А. П. Малішевська, В. В. Хмелько. *Освіта та розвиток обдарованої особистості* 2013. № 5. С. 53-55.
- 29.Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки / С. Стельмах. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. Вип VI. Слов'янськ: СДПУ, 2011. С. 431-440
- 30.Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126–131.
- 31.Oleksiuk N.S. Professional training of social rehabilitation specialists with military and their families. Economics, management, law: challenges and prospects: Collection of scientific articles. Psychology. Pedagogy and Education. Discovery Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, India. 2016. P. 210–213.

## ДОДАТКИ

### Опис вправ

#### 1.Вправа "Знайомство"

**Мета:** підвищити рівень згуртованості групи, допомогти учасникам тренінгу краще пізнати один одного, створити сприятливу атмосферу.

**Тривалість:** 5 хв.

**Матеріали:** -

**Хід виконання:** Пропоную познайомитися в такий спосіб: кожен по черзі називає своє ім'я та одну позитивну рису характеру, яка вас найкраще презентує. Рису має бути названа на будь-яку букву з вашого імені.

#### 2.Вправа "Правила роботи"

**Мета:** організація групи та створення можливості ефективної роботи.

**Тривалість:** 5 хв.

**Хід виконання:** Для того, щоб наша робота була ефективною пропоную прийняти наступні правила, яких ми будемо дотримуватися впродовж нашого заняття.

**Правила роботи:**

1. Конфіденційність
2. "Тут і тепер"
3. Бути доброзичливими і активними
4. "Піднята рука"
5. Один говорить - усі слухають
6. «Без гаджетів»

7. Говорити від свого імені.

**Запитання до групи:**

1. Чи згодні ви з правилами?
2. Чи маєте ще якісь пропозиції?

**Матеріали:** фліп-чарт, папір для фліп-чарту, маркери

**3.Міні - лекція.**

**Мета:** надати інформацію учням щодо визначення поняття «булінг», розповісти, хто може бути жертвою та ініціатором булінгу та пояснити до кого можна звернутися за допомогою.

**Тривалість:**15 хв.

**Хід проведення:**

Згідно з Визначенням Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, насильство є навмисним використанням фізичної сили або влади, що може бути реальним або лише загрозою, і спрямоване проти самої особи, іншої особи, групи або громади. Як наслідок цього, можуть статися тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, різноманітні розлади розвитку або інші форми збитку.

Насильство може мати різні форми, зокрема фізичну, психологічну (включаючи емоційну та моральну), вербальну (словесну), економічну, а також може бути і комбінованим. Навіть якщо насильство не супроводжується фізичними ушкодженнями, емоційне (моральне) знущання може завдати значних шкоди та стати навіть більш образливим, ніж фізичне насильство.

Психологічне насильство - це форма насильства, що полягає в психологічному тиску однієї особи на іншу шляхом використання образливих



слів, погроз, стеження та інших способів, які можуть спричинити постраждалому емоційну нестабільність, втрату впевненості в собі та здатності захистити себе, а також можуть завдати або завдали шкоди психічному здоров'ю.

Сьогодні слово «булінг» в шкільному середовищі звучить все частіше. У перекладі з англійської воно означає знущання, цькування чи залякування. Булінг відрізняється від звичайної суперечки між дітьми тим, що супроводжується фізичним чи психологічним насиллям: дитину висміюють, залякують, б'ють, псують речі.

Існують три основні форми булінгу: фізичний, психологічний та кібербулінг.

Фізичний булінг є найбільш жорстокою формою, де жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки, а також наносять побої різними предметами і т.д.

Психологічний булінг пов'язаний з тиском на психіку жертви за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які надають емоційний тиск.

Кібербулінг - це форма булінгу, де жертву переслідують з метою приниження за допомогою цифрових технологій, таких як Інтернет та мобільні телефони. Це можуть бути анонімні погрози, відредаговані фотографії тощо.

Соціальна структура булінгу складається з трьох елементів: кривдника (булера), жертви і спостерігача.

Також, можна сказати, що найчастіше жертвами шкільного насилля стають учні, які мають:

- фізичні недоліки або вади – ті, що носять окуляри, діти зі зниженим слухом або з руховими порушеннями;

- особливості поведінки – замкнуті або імпульсивні;
- особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, виступаючі вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повнота або худорлявість) тощо;
- страх перед школою;
- відсутність досвіду життя в колективі (так звані „домашні” діти);
- хвороби – епілепсія, заїкання, порушення мовлення, дисграфія (порушення письмової мови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення здатності до рахування); - низький рівень інтелекту і труднощі у навчанні;
- обдаровані діти;
- неохайні (мають брудні речі, неприємний запах); - фізично слабкі, невпевнені, емоційно реагуючі, тривожні.

Якщо ви стали жертвою або свідком булінгу можна зателефонувати на національну дитячу «гарячу лінію» 0 800 500 225 772

**Матеріали:** роздатковий матеріал, мультимедійне обладнання.

Обговорення (10 хвилин):

1. Чи спостерігали ви таку ситуацію, коли в колективі «обирається» людина, яка відрізняється від інших або зовнішнім виглядом, або розумовими здібностями, або поведінкою і цю людину постійно зневажають та ображають?
2. Які відчуття у вас викликає така ситуація?
3. Як почуває себе дитина, яку обрали «жертвою»?
4. Хто може потрапити в ситуацію булінгу та стати «жертвою»?

5. Хто, на вашу думку, може бути булером?
6. Куди / до кого можна звертатися за допомогою в ситуації булінгу?

#### **4. Вправа «Поміняйтесь місцями»**

**Мета:** зняти напруження, порухатися.

**Тривалість:** 5 хв.

**Хід виконання:** починає цю вправу тренер. Тренер зачитує твердження, і у випадку позитивної відповіді, учасники мають встати зі стільців та помінятися місцями.

**Приклади тверджень:**

«Поміняйтесь місцями ті, хто народилися влітку»;

«Поміняйтесь місцями ті, у кого є старший брат або сестра»;

«Поміняйтесь місцями ті, хто любить стрибати» і так далі.

В результаті вправи учні розвеселились та зняли напругу

#### **5. Вправа «Портрет»**

**Мета:** визначити які якості та емоції має агресор та жертва булінгу.

**Хід проведення:** на двох великих листках ватману намалювати окремо 2 образи: агресора та жертви. Після цього проводиться обговорення питань:

1. Які риси ми можемо побачити на цих двох портретах?
2. Що потрібно змінити в цих портретах щоб покращити намальований образ?

**Тривалість:** 10 хв.

**Матеріали:** ватмани та фломастери

#### **6. Перегляд відеороликів**

**Мета:** подивитися відеоролики та провести обговорення.

**Тривалість:** 10 хв.

**Хід роботи:** Учням пропонується подивитись декілька відео на тему «булінг».

Після перегляду учні діляться своїми враженнями та відповідають на питання для обговорення.

**Запитання для обговорення:**

1. Чому виник булінг?
2. Які емоції відчувала жертва?
3. Що потрібно було зробити щоб уникнути булінгу?

**Матеріали:** мультимедійне обладнання

## **7. Вправа «Комплімент»**

**Мета:** створити позитивний емоційний стан учасників тренінгу, налагодження міжособистісних зв'язків між учасниками та згуртування групи.

**Тривалість:** 5 хв.

**Хід проведення:** Учасники шикуються в два кола - внутрішній і зовнішній, обличчям один до одного.

Кількість осіб в обох колах однакове. Учасники, які стоять навпроти, говорять один одному компліменти. Потім по команді ведучого внутрішнє коло зсувається (за годинниковою стрілкою), партнери міняються. Процедура повторюється до тих пір, поки кожен учасник внутрішнього круга не зустрінеться з кожним учасником зовнішнього кола.

## **8. Вправа «Скринька безпеки»**

**Мета:** формувати в учнів навички відповідальної та безпечної поведінки, спонукати підлітків до пошуку шляхів захисту у небезпечних для них ситуаціях.

**Тривалість:** 10 хв.

**Хід роботи:** Завдання вправи полягає у тому, що учні об'єднуються у групи та повинні подумати і написати:

1. Як захистити себе від булінгу?
2. Що повинна робити дитина у ситуації булінгу?

Озвучивши свої рекомендації, кинути їх у спільну «скриньку безпеки». Тренер записує на ватмані всі, запропоновані дітьми, варіанти.

**Можливі варіанти:**

1. Не бійся звернутися за допомогою до красного керівника, психолога чи соціального педагога.
2. Стримуй гнів.
3. Говори спокійно і впевнено - дай агресору можливість зупинитися.
4. Повідом про булінг когось із дорослих.
5. Поговори про це з своїм братом, сестрою, знайомими.
6. Відійди в сторону. Це не ознака слабкості!

**Матеріали:** аркуші паперу, ручки

## **9. Що я отримав на цьому занятті**

**Мета:** підведення підсумків

**Тривалість:** 7 хв.

**Хід роботи:** Учасники в колі або просто по черзі, якщо немає можливості облаштувати коло, висловлюють думки про захід на якому були присутні. Існують усний і письмовий варіанти. У разі нестачі часу вибирають усний варіант незважаючи на кількість учасників. Якщо часу достатньо – письмовий варіант відповідей і озвучування його в аудиторії. Такі письмові рефлексивні примітки стануть складовою зворотного зв'язку учасників і ведучого. У разі нестачі часу на промовляння в аудиторії, хоча це небажано, оскільки учасники повинні почути думки інших, можна зібрати відгуки.

## **10.Прощання «Оплески»**

**Мета:** сприяти позитивному завершенню заняття.

**Тривалість:** 1 хв.

**Хід проведення:** Тренер дякує учасникам за роботу та просить учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Якщо є інформаційні матеріали, ведучий роздає їх учасникам.

## Анкетування «Насильство в шкільному середовищі»

1. Чи знаєте ви, що таке «булінг»?

- так;
- ні;
- важко відповісти.

2. Чи стикалися ви з насильством у вашій школі?

- так;
- ні;
- важко відповісти.

3. Чи були ви учасниками булінгу (в ролі: жертви, агресора чи спостерігача)?

- так;
- ні.

4. Яких знущань ви зазнавали у школі?

- побиття;
- запотиличники, штовхання;
- глузування, образи, використання образливих прізвиськ;
- псування майна;
- бойкот;
- не зазнавав/ла.

5. До кого б ви звернулися за допомогою, якби стали жертвою знущань?

- вирішував/ла б проблему самостійно;
- до друзів;
- до психолога;
- до батьків;
- до класного керівника.

6. В якому вигляді у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?

- класні години;
- зустрічі з фахівцями;

- консультації психолога/соціального педагога;
- взагалі не проводиться.

7. Як часто у вашій школі проводиться робота з попередження булінгу?

- часто;
- періодично;
- дуже рідко.

8.Твоя стать:

- чоловіча
- жіноча

9. В якому класі ти навчаєшся?\_\_\_\_\_ .